

artikulira kao kulturni marksizam i kulturni boljševizam. To su sve razlike, kako ih Weiß naziva, u akterima i bojištu, zaključujući da *status quo* ne treba braniti jer on vodi prema daljnjem razvoju radikalnih pokreta.

Hrvatski politolog i povjesničar Tihomir Cipek u svom pogovoru iznosi neke manje poznate činjenice o Adornovu životu, pozivajući nas da njegove teorijske postavke primijenimo na suvremeni hrvatski politički prostor i utvrdimo postoje li ovdje pretpostavke za razvoj fašizma. On povlači, primjerice, paralelu između NPD-a i Hrvatskih suverenista te drugih stranaka hrvatske desnice, naglašavajući izostanak suvislih inicijativa po pitanju javnih politika, stalnu težnju ka konzervativnoj revoluciji koja će narodu donijeti spas i odnos spram žrtava, u hrvatskom slučaju – Jasenovca. Zamjećuje korištenje riječi ‘hrvatsko’ na razini imenovanja stranke te korištenje komunizma kao političke sablasti kojoj se pripisuju istinite, no i neistinite tvrdnje. Prema Cipeku, ono što je značajno kod komparacije Adornovog objekta analize s hrvatskim slučajem, odnos je radikalno desnih pokreta s crkvenim institucijama, koji je u hrvatskom kontekstu ipak sasvim drugačiji.

Političku situaciju u svijetu zadnjih desetak godina karakterizira jačanje nacionalističkih pokreta, političkih stranaka i populističkih vođa. Uspjesi ovih skupina variraju, ali njihova tipologija, koja se, koristeći Adornove uvide, javlja kao najteži oblik društvenog nezadovoljstva, osiromašenja i nedostatka zajedničkih ciljeva, ne nestaje. Adornovo izlaganje svojim tonom i tijekom odaje zašto je bio toliko omiljen predavač, a kao tekst daje vrijedan uvid u njemački politički krajolik u vrijeme Hladnoga rata. Zajedno s pogovorima, koji pokazuju kako se Adornove postavke mogu primijeniti na današnje društvo i politički krajolik, *Aspekti novog desnog radikalizma* vrijedan su tekst za istraživače različitih područja, kako iz filozofije i političke znanosti, tako i iz povijesti, sociologije, psihologije i medijske teorije.

Mila Marina Burger

Patrick J. Deneen

Zašto liberalizam nije uspio

Verbum, Zagreb 2020.,

preveo Mijo Pavić

Francis Fukuyama, čuveni američki filozof japanskog porijekla, još je 1992. godine – u svojem djelu *Kraj povijesti i posljednji čovjek* – anticipirao pobjedu liberalne demokracije, kao svojevrsni vrhunac društvenog razvoja, imajući na umu pad Željezne zavjese i uspostavu demokracije u nedemokratskim političkim sustavima. Međutim, od tada do danas prošlo je točno dvadeset i devet godina, period tijekom kojega je koncept liberalizma u brojnim sferama života i u raznim znanstvenim zajednicama podlegao podrobnoj kritičkoj analizi. Na tome tragu, jedno od djela koje je izazvalo snažne javne, stručne i znanstvene reakcije Amerikanaca jest knjiga *Zašto liberalizam nije uspio* (engl. *Why liberalism failed*), prvi put objavljena 2018. godine u izdavačkoj nakladi Sveučilišta u Yaleu. Autor je knjige politički filozof i konzervativac Patrick J. Deneen, profesor političkih znanosti sa Sveučilišta Notre Dame u Indiani. Nakon što je ugledala svjetlo dana, knjiga je prevedena na više europskih jezika (češki, francuski, litavski, mađarski, njemački, portugalski i španjolski). Nedugo kasnije, Mijo Pavić preveo je knjigu na hrvatski jezik, koja je 2020. godine objavljena u nakladi Verbum.

Strukturu hrvatske inačice knjige čine: (I) dva predgovora; (II) uvod; (III) sedam glavnih poglavlja; (IV) zaključak; (V) zahvale; (VI) bilješke; (VII) bibliografija; i (VIII) kazalo. Prvi predgovor, naslovljen »Politika i kultura« (str. 7–9), potpisali su James Davison Hunter i John M. Owen, urednici nakladničkog niza u okviru kojega je knjiga izdana. Već je na prvih nekoliko stranica njihova predgovora moguće iščitati Deneenovu motivaciju za pisanje knjige:

»Početkom dvadeset prvoga stoljeća liberalna demokracija, sustav koji objedinjuje vladavinu većine i individualna prava, ušla je u krizu legitimiteta. [...] Simptome te bolesti lako je uočiti: sve veća nejednakost u raspodjeli bogatstva; raspadanje tradicionalnih institucija, od građanskih udruga preko radničkih sindikata do obitelji; gubitak povjerenja u autoritet – politički, vjerski, znanstveni, novinarski – kao i među samim građanima; razočaranje nedovoljnim napretkom u postizanju jednake pravde za sve [...]«

Na taj je način predstavljena glavna tema ove knjige – pluriperspektivno propitivanje krize legitimiteta liberalizma primjenom poredbenih raščlambi moderne i suvremene svjetske povijesti i filozofije, a što Deneen dodatno

oprimjeruje kroz prizmu suvremenog američkog društva. Neki su od autora na koje se Deneen pritom poziva: Hannah Arendt, Francis Bacon, Michel Foucault, Erich Fromm, Francis Fukuyama, Vacláv Havel, Thomas Hobbes, Thomas Jefferson, John Locke, John Stuart Mill i Karl Polanyi, čime je naznačio da će u ovoj knjizi uzeti u obzir više znanstvenih perspektiva, poput filozofije, povijesti, ekonomije i politologije – u argumentiranju teze o kulturnoj krizi liberalizma.

U drugom predgovoru (str. 11–13), koji je potpisao sâm autor, Deneen je detaljnije pojasnio motivaciju za pisanje ove knjige, istaknuvši da je kriza liberalizma ponajviše očita u nagrizanju, raspadanju i razgradnji: (I) kulturnih normi; (II) političkih navika; (III) obitelji; (IV) društvenih zajednica; (V) uljudbenih vrijednosti; (VI) religijskih normi; (VII) društvenih institucija; i (VIII) kulture. Međutim, ako bismo željeli sintetizirati ono što je pravi predmet interesa u ovoj knjizi, onda slobodno možemo reći da se Deneen bavi onime što je u nas poznato pod pojmom »destrucija«, tj. da promišlja o sustavnoj destrukciji institucionalnog, pravnog i činjeničnog reda, posebno onih institucija, autoriteta i vrijednosti od neizmjerne važnosti za nacionalni i kulturni identitet. Naime, ova nam knjiga upravo pruža jedan primjer takvog znanstvenog tumačenja iz gledišta konzervativnog američkog filozofa.

Deneen je knjigu podijelio na sedam glavnih poglavlja u kojima se bavi: (I) neodrživošću liberalizma (str. 34–54); (II) stapanjima individualizma i etatizma (str. 55–74); (III) liberalizmom kao antikulturom (str. 75–100); (IV) učincima tehnologije na gubitak slobode (str. 101–118); (V) utjecajem liberalizma na humanističke znanosti (str. 119–138); (VI) novom aristokracijom (str. 139–159); i (VII) degradacijom građanstva (str. 160–181).

U uvodu znakovitog naziva »Kraj liberalizma« (str. 15–33), vjerojatno motiviran Fukuyaminim djelom *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Deneen je proglasio kraj liberalne ideologije, objašnjavajući liberalizam kao trijumfalni društveni proces koji je na određeni način disolirao društvo njegovih identitetskih i vrijednosnih obilježja. Potonje je tumačenje prošireno raspravom o sveopćim ekonomskim, moralnim i duhovnim krizama, kao i interpretacijama sukoba globalista i populista. Zanimljivo je da Deneen situaciju u svojoj zemlji uspoređuje s političkim i društvenim prilikama kasnog Rimskog Carstva prije pada njegova Zapada. Međutim, ovdje treba imati na umu da Deneen ne govori o nepovratnom kraju liberalizma, već tvrdi da »možda svjedočimo kraju Republike i da njezino mjesto zauzima nešto što još nismo sposobni imenovati«, te da je time »iznevje-

reno gotovo svako obećanje što su ga dali arhitekti i tvorci liberalizma«. Naime, Deneen smatra da je liberalna demokracija u velikoj mjeri ugrozila značajne izvore kulture, poput obitelji, nacije i Crkve. U kontekstu politike, ekonomije, obrazovanja, znanosti i tehnike, provodeći komparativnu analizu različitih filozofijsko-povijesnih pristupa, Deneen stavlja naglasak na suvremeni položaj humanističkih znanosti. Premda je potonjoj temi namijenio zasebno poglavlje, Deneen je već u samome uvodu istaknuo krizu humanističkih znanosti koje liberalni svijet, po njegovu mišljenju, želi izgoniti. Smatrajući humanističke znanosti bitnom sferom znanja i spoznaja, tj. sferom koja je u najvećoj mjeri pružila model obrazovanja slobodnih ljudi, Deneen se pita:

»... zašto više nemamo raskošne mogućnosti obrazovanja čiji naziv – 'slobodna umijeća' (*artes liberales*) – sam po sebi ukazuje na temeljnu potporu odgajanju slobodne osobe.«

Autor u prvomu poglavlju tumači neodrživost liberalizma kroz njegov »uzlet« i »trijumf«, tj. pomoću fenomena koji su prouzrokovali nepotpuno razumijevanja slobode, razgradnju općeprihvaćenih društvenih normi, tradicija i praksi, te koji su iziskivali

»... reformuliranje primata pojedinca definirana odvajanjem od arbitrarnih okolnosti vezanih uz rođenje, s državom kao glavnim zaštitnikom individualnim prava i slobode.«

Deneen upravo zato smatra da je politička filozofija liberalizma utemeljena na ideji voluntarizma, odnosno da je liberalizam branitelj »Prava«, a ne stvarne koncepcije »Dobra«. Budući da liberalna filozofija samoj sebi ne postavlja granica, a koje su ranije u povijesti filozofije bile zadane, primjerice, Aristotelovom *Etikom* ili Tominom *Teološkom sumom*, Deneen ističe problem »rata protiv prirode«. Na tome će tragu Deneen reći:

»U takvu svijetu zahvalnost prema prošlosti i obveze prema budućnosti zamjenjuje gotovo sveopće jurenje za užicima: kultura, umjesto da nam pomaže da steknemo mudrost i danas upoznae s iskustvima prošlosti, kako bismo mogli njegovati vrline samobuzdavanja i uljudnosti, postaje sinonim za hedonističko dražkanje, instinktivnu grubost i razbibrigu, a sve je to usmjereno na promicanje potrošnje, udovoljavanje požudi i odvajanje od zajednice.«

U kontekstu obrazovnog sustava, Deneen upozorava da se norme, poput »skromnosti« i »akademske čestitosti«, zamjenjuju »bezakonjem« i »vranjem«. Prvo je poglavlje privedeno svome kraju na sličan način kako je Antun Branko Šimić započeo svoju glasovitu pjesmu »Opomena«:

»Za razliku od starih Rimljana koji, uvjereni da je njihov grad vječan, nisu mogli zamisliti kako bi svijet mogao izgledati nakon što Rima više ne bude, sve izraženije barbarstvo unutar gradskih zidina tjera nas da razmislimo o izgledima za nečim boljim.«

Drugo poglavlje, o spajanju individualizma i etatizma, Deneen započinje političkim postavkama proizašlim iz Francuske revolucije kojom započinje svjetsko »dugo XIX. stoljeće«. Ovdje razlikuje klasični od progresivnog liberalizma, a posebno progovara o kreiranju pojedinaca u svjetlu djelâ Hanne Arendt, Ericha Fromma i Roberta A. Nisbeta. Naime, Deneen smatra da tada započinje razdoblje u kojemu će

»... našu 'zajednicu' tvoriti bezbroj pojedinaca koji dijele apstraktnu odanost političkom entitetu koji će ublažiti svu našu osamljenost, otuđenost i izoliranost.«

No, posebno je kritički nastrojen prema manjkavostima liberalizma u Machiavellija, Bacona, Hobbesa, Descartesa i Lockea, čija djela razumije kao preteču prosvjetiteljstva i, u konačnici, moderne liberalne demokracije. Budući da širenje države, kao i popratno širenje područja osobnih autonomija, uzrokuje iščezavanje kulturâ, čime započinje razdoblje, kako on piše, »sveprožimajuće i sveobuhvatne antikulture«, Deneen u trećem poglavlju tumači liberalizam kao antikulturalnu pojavu. S obzirom na to da je čvrstog mišljenja da liberalizam stvara isključivo one institucije koje otuđuju čovjeka od njegove prave prirode, Deneen je ponudio vlastitu koncepciju hijerarhizacije potonje antikulture, koja se može podijeliti na tri stupa: (I) kao proces podvrgavanja prirode u neovisan objekt; (II) kao novo iskustvo sadašnjosti koja ne prethodi prošlosti i gdje je budućnost sasvim strana; i (III) kao poredak koji mjesto čini zamjenjivim i lišenim nekog određujućeg značenja. Ove je postavke Deneen podrobnije razložio kroz pretpostavku o smrti kulture kao rezultatu sveobuhvatne parazitnosti liberalizma.

U četvrtome poglavlju autor progovara o učincima tehnike na gubitak slobode. Tako, primjerice, čovječanstvo u liberalizmu naziva »androidnim«, dok se u interpretaciji i raščlambi teme poziva na razna djela, poput *Do Machines Make History?* [Čine li strojevi povijest?] (1967.) Roberta L. Heilbrona i *The Republic of Technology* [Republika tehnike] (1978.) Daniela J. Boorstina. Nadalje, Deneen ovisnost o mobitelima naziva jasnim znakom civilizacijskoga kolapsa. Pri tom mu je argumentacija izrazito pluriperspektivna, ali i orijentacijska jer na kraju učinak tehnike naziva svojevrsnom »kulturom liberalizma«, za koju zaključuje:

»... od početka je počivala na pogrešnoj definiciji slobode i sada nas, kako se čini, neminovno odvodi u ropstvo posljedica naših vlastitih tlapnja.«

U posebno zanimljivom poglavlju, petom po redu, Deneen govori o položaju humanističkih znanosti u liberalizmu. Naime, Deneen smatra da liberalizam odvaja obrazovanje od kulture,

tj. odgoja, stvarajući na taj način ono što on naziva »lokomotivom antikulture«. Štoviše, on ističe da liberalizam podvra obrazovanje – kao autonomiju pojedinca lišenu bilo kakvih ograničenja – što, među ostalim, producira: (I) otuđenost; (II) amoralnost; (III) ovisnost; (IV) uvjetovanost; i (V) servilnost. Posebno je kritički nastrojen prema ideologiji STEM-a jer smatra da se time

»... obrazovanje primjereno za *res publica* zamjenjuje obrazovanjem za *res idiotica*.«

Deneen takav zahvat naziva »nasrtajem na humanističke znanosti«, smatrajući da je humanističke znanosti potrebno spasiti od ideologije liberalizma.

Šesto poglavlje, u kojemu Deneen raspravlja o novoj liberalističkoj aristokraciji, započinje svojevrsnim dijaboličnim tumačenjem praktičke svrhe studija i studiranja. Deneen pritom zanemaruje kulturne i identitetske odgojne postavke o braku, roditeljstvu, društvenomu ophođenju i sl. Naime, autor upravo u takvom društvu prepoznaje novu aristokraciju koja počiva na vladavini snažnih, s jedne strane, te vodi k degradaciji građanstva, s druge strane. Time ujedno započinje i posljednje, sedmo poglavlje, u kojemu Deneen govori o tzv. »antidemokratskom liberalizmu«, s posebnim osvrtom na modernu i suvremenu politiku Sjedinjenih Američkih Država.

Zaključni dio knjige posvećen je promišljanju slobode koja će nastupiti nakon liberalizma, s obzirom na to da je liberalizam utemeljen na konceptu »plemenite laži« i onome što se u današnjem javno-političkom diskursu sve više naziva »dubokom državom«. Kao moguće rješenje potonjeg problema, Deneen ističe radikalnu decentraliziranost manjih zajednica, poput obitelji i Crkve, u kojima bi se ponovno moglo pronaći pravo značenje kulture – kao skupa naraštajnih običaja utemeljenih u određenim okruženjima. Zanimljivo je da autor kroz svih sedam poglavlja razmatra liberalizam kao sveobuhvatnu ideologiju koja je uspjela prodrijeti u gotovo sve pore života, od filozofije, preko društva do gospodarstva. Na tome tragu, kao izravne nusprodukte liberalizma, Deneen ističe: (I) rastuću nejednakost; (II) ponos; (III) sebičnost; (IV) pohlepu; (V) potragu za slavom; (VI) velike razlike između bogatih i siromašnih; (VII) degradaciju okoliša; (VIII) povećanu usamljenost; te (IX) destruktivnu polarizaciju i sustavnu destrukciju kulture, a koje ne poima kao neuspjeh, već kao trijumfajući uspjeh liberalizma. Naime, za njega, liberalizam nije ništa drugo nego filozofija bez supstancije i politička postavka kojoj nasušno nedostaje izvedbe kreposti.

Naposlijetku treba istaknuti da Deneenovo djelo *Zašto liberalizam nije uspio* krasi valjani znanstveni aparat i visoka razina kri-

tičke argumentativnosti. Iako će ova knjiga vjerojatno izazvati negodovanje kod većine pobornika liberalizma, nepobitna je njezina programatska uloga internacionalizacije fenomena destrolucije. Također, valja pohvaliti i uspješnu sinkretističku metodologiju pisanja, gdje Deneen vješto koristi metodologiju i interpretaciju triju znanstvenih disciplina: filozofije, povijesti i politologije. Naposljetku, svakako treba istaknuti i Deneenovo tumačenje destrukcija kultura i identitetskih obilježja, čije posljedice sve više izlaze na vidjelo u suvremenom društvu.

Vlatko Smiljanić

Barbara Stiegler

De la démocratie en Pandémie

Santé, recherche, éducation
Gallimard, Pariz 2021.

Koliko će još potrajati i koje su sve posljedice pandemije COVID-19? To je pitanje o kojemu podjednako promišljaju određeni intelektualci i laici, učenjaci i filozofi, ali i nebrojena masa tzv. »običnih ljudi«. Suočeni s krajnje upitnim političkim odlukama, strategijama i mjerama za sprječavanje prijenosa virusa SARS-CoV-2, brojni su se ljudi zapitali nisu li nasamareni, izmanipulirani i obmanuti. Primjerice, u Francuskoj su u jednom momentu knjižare bile zatvorene jer ih se smatralo »opasnim prostorima za širenje zaraze«, dok su željeznice i kolodvori bili prepuni putnika. To nam, među ostalim, govori o tome da o pandemiji COVID-19 i dalje ne znamo dovoljno, premda pouzdano znamo da su proizvedena cjepiva efikasna. Tako se mogu pronaći i brojni drugi primjeri krajnje upitnih političkih odluka koje mislećeg građanina nagone na sumnju i promišljanje njihove opravdanosti, tj. kose li se te odluke s logikom i jesu li uvreda za zdrav razum.

Potonjim pitanjem bavila se i Barbara Stiegler, profesorica političke filozofije s francuskog Sveučilišta Montaigne u Bordeauxu (Université Bordeaux Montaigne). Ova je teoretičarka neoliberalizma 2019. godine objavila studiju o novom političkom imperativu zvanom »treba se prilagoditi«. Isto je tako nasloвила i svoju kritičko-analitičku raspravu

Treba se prilagoditi. O novom političkom imperativu [Il faut s'adapter. Sur un nouvel impératif politique, 2019.]. U siječnju 2021. godine, pri izdavačkoj kući Éditions Gallimard, Stiegler je objavila polemički traktat *O demokraciji u Pandemiji. Zdravlje, istraživanje obrazovanje [De la démocratie en Pandémie. Santé, recherche, éducation]*, pri čemu je riječ »pandemija« napisana velikim početnim slovom.

Stiegler ističe da nije sama napisala spomenuti traktat, već je on rezultat dugih razgovora koje je vodila sa svojim kolegama, profesorima, istraživačima, studentima, medicinarima, ali i građanima, rodbinom i prijateljima. Stiegler i njezini sugovornici u tim su razgovorima nastojali shvatiti i protumačiti prvih devet mjeseci pandemije COVID-19 – okvirni vremenski period pisanja traktata. Pritom je zanimljivo primijetiti da je Stiegler već na prvim stranicama svojega traktata nastojala rasvijetliti zastrašivačko-senzacionalistički pristup pitanjima pandemije COVID-19, tj. raznih svjetskih vlada i doktora medicinskih znanosti. Pritom se pozvala na Richarda Hortona, uglednog urednika jednog od najprestižnijih medicinskih časopisa, koji je jednom prilikom izjavio da COVID-19 nije »pandemija«, već »sindemija«, tj. da je ova bolest prouzrokovana društvenim nejednakostima i ekološkom krizom u najširem smislu te riječi. U tom se kontekstu »ekološki problem« ne svodi samo na »problem globalnog zatopljenja« nego i na razvoj kroničnih bolesti, poput hipertenzije, pretilosti, dijabetesa, kardiovaskularnih i respiratornih bolesti te karcinoma, dok se COVID-19 javlja samo kao jedna od pojava u dugom nizu bolesti i poremećaja. Ako ne promijenimo ekonomski, društveni i politički model, ako nastavimo tretirati virus isključivo kao medicinsko pitanje, zdravstvena se katastrofa neće zaustaviti, nego će se još i uvećati.

U uvodnom dijelu svoga traktata, Stiegler ostaje na teorijskom planu »čiste medicine«. Tako, primjerice, na jednom mjestu ističe da je pogrešno vjerovati: (I) da je virus SARS-CoV-2 jedini uzrok COVID-19 krize; te (II) da su zaštitne mjere i smanjenje transmisije virusa jedino ispravno rješenje. Stiegler upozorava na to da se tim znanstvenih stručnjaka, koji je u većini zemalja imao utjecaja na političke odluke vladajućih, poglavito sastojao od epidemiologa i infektologa, koji su postojeću krizu promatrali gotovo isključivo iz perspektive pandemijske pošasti nalik kugi. Pozivajući se na određena medicinska istraživanja, Stiegler ističe da potreba za pronalaženjem medicinskog rješenja COVID-19 krize može znatno naštetiti osnovnim medicinskim uslugama, koje su za vrijeme trajanja ove krize nerijetko zanemarene.